

Miroslav GLAVIČIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
HR-23000 Zadar
glavicic@unizd.hr

UDK: 003:930.22(497,5)

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 14. travnja 2003.
Received:

TRI NOVA NADGROBNA NATPISA IZ ASERIJE*Apstrakt*

Tijekom arheoloških istraživanja uz sjeverni potez bedema Aserije godine 2000. i 2001. otkriveni su nadgrobni spomenici koji su se u sekundarnoj uporabi koristili kao pokrovi kasnoantičkih grobova. Za pokrivanje groba 22 iskorišteni su dijelovi dviju nadgrobnih stela. Od jedne je sačuvan donji dio s posljednja četiri, na žalost nečitljiva, retka natpisa. Na desnoj bočnoj strani ovoga spomenika uklesana je radionička ili klesarska oznaka M, koja podrazumijeva serijsku obradu kamena i postojanje klesarske radionice. Od druge, najvjerojatnije portretne, stele sačuvano je natpisno polje s prigodnim natpisom nadgrobnog karaktera i ispod prikazom kovačkog alata. Obiteljski nadgrobni spomenik postavila je za života sebi i svojoj djeci (Titus Safinius Septumi f. Rufus, filius; Safinia Septumi f. Secunda, filia) Clodia Aeta. Njezino osobno ime Aeta, koje je latinizirano i uklopljeno na mjesto kognomena u rimski imenski obrazac, i filijacija Turi filia jasno pokazuju da se radi o pripadnici autohtone romanizirane porodice. Za liburnski onomastikon osobito je značajno ime Aeta, jer je definitivno razriješilo dvojbe glede ženske inačice autohtona imena koje je u više liburnskih zajednica zabilježeno i u muškoj formi Aetor. Domaće podrijetlo moguće je pretpostaviti i za nositelje nomena Safinius u Aseriji. Dio groba 13 bio je pokriven nadgrobnom pločom koju je u spomen na svoga sina postavila mati Iulia Severina. Onomastičkom analizom pokazalo se da su unatoč njihovu rimskom imenovanju i mati Iulia Severina i njezin sin T. Plaetorius T. f. Postuminus vjerojatno pripadnici lokalnih romaniziranih porodica, koje su prevladavale među stanovništvom ovoga značajnog liburnskog središta.

Sustavnim arheološkim istraživanjima koja su na lokalitetu Gradina u Podgrađu kod Benkovca vršena u godišnjima kampanjama od 1999. do 2002., znatno su upotpunjene dotadašnje spoznaje o Aseriji,¹ središtu autohtone *civitas* i jednom od najznačajnijih liburnskih naselja koje sredinom 1. st. nakon Krista prerasta u rimski municipij.² Nova istraživanja započeo je godine 1998. Arheološki muzej u Zadru (voditelj dr. sc. Ivo Fadić) revizijom na mjestu crkve sv. Duha, porušene u Domovinskom ratu, koja u sljedećim godinama prerastaju u stalna godišnja i zajednički projekt s Odsjekom za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru (voditelj akademik Nenad Cambi).³ Budući da je ovaj zajednički istraživački projekt urodio sjajnom suradnjom i izvanrednim znanstvenim rezultatima,⁴ čvrsto vjerujemo da će se nastaviti u idućim godinama i to u još većem opsegu.

Sl. 1. Asseria, Podgrađe kod Benkovca, pogled na sjeverozapadni plašt monumentalnoga gradskog bedema (istraživanja godine 2001.)

Fig. 1. Asseria, Podgrađe near Benkovac, view on the north-western surface of the monumental city-walls (campaign of 2001)

¹ Jedina cjelovitija istraživanja proveo je početkom 20. st. Austrijski arheološki institut (*Österreichisches Archäologisches Institut in Wien*). H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 17-83.

² Pregledno o Aseriji: G. ALFÖLDY, 1964, 84-85; J. J. WILKES, 1969, 214-215; M. SUIĆ, 1981, 244-245; A. STARAC, 1999, 95-96.

³ Danas Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

⁴ I. FADIĆ, 1999a, 66-71; I. FADIĆ, 1999b, 78-85; I. FADIĆ, 2001, 55-61; I. FADIĆ, 2002, 51-57.

Jedan od ciljeva arheoloških istraživanja godine 2000. bio je nastavak raščišćavanja visokog nasipa koji je gotovo u potpunosti prekrrio veći dio megalitskog bedema na njegovu sjeverozapadnom i sjevernom plaštu i praćenje pravca pružanja kasnoantičkog obrambenog zida, izrađenog od kamenih spolija pretežito grobne arhitekture i nadgrobni spomenika, za koji je utvrđeno da se na udaljenosti od približno 5,20 m paralelno pruža uz glavni gradski bedem (Sl. 1).⁵ Tada su pomnim istraživanjem u nasipu između glavnoga gradskog bedema i kasnoantičkog obrambenog zida, na potezu od utvrđene kasnoantičke kule - koja je prislonjena uz glavni gradski bedem otprilike na sredini njegova sjeverozapadnog plašta, prema prvoj bedemskoj kuli, gdje

Sl. 2. Asseria, Podgrađe kod Benkovca, položaj groba 13
 Fig. 2. Asseria, Podgrađe near Benkovca, position of the grave 13

se bedem lomi i skreće prema sjeveru, i u nastavku prema drugoj bedemskoj kuli, tj. prema “Trajanovim vratima” - utvrđena dva horizonta kasnoantičkih grobova. Prvi, koji je stariji, čine grobovi izrađeni od tegula postavljenih u obliku dvoslivna krova, a drugi, nešto mlađi, su zidane grobnice.⁶ Za gradnju zidanih grobnica iskorišteni su kao spolije arhitektonski elementi ranijih monumentalnih grobnica, a takvom tipu grobova pripada i grob 13 kojemu je za pokrov iskori-

⁵ I. FADIĆ, 2001, 57.

⁶ Kasnoantički grobovi rađeni od tegula i kasnoantičke zidane grobnice prislonjeni su uz megalitski bedem ili locirani pokraj njega.

Sl. 3. Asseria, Podgrađe kod Benkovca, nadgrobni natpis koji postavlja Iulia Severina

Fig. 3. Asseria, Podgrađe near Benkovac, sepulchral inscription set up by Iulia Severina

cm uokviruje profilacija, a prigodni nadgrobni natpis uklesan je u šest pravilnih paralelnih redaka. Slova su uklesana finom monumentalnom kapitalom, pravilnoga smjera i pomno određenim rasporedom po redovima. Visina slova proporcionalno se smanjuje od prvog retka (8 cm) do petog retka (5 cm), dok je završetak natpisa (šesti redak) istaknut slovima visine kao na početku natpisa. Treba reći da tekst ne ispunjava cijelo natpisno polje, ali to po našem sudu nije pogriješka klesara, uz pretpostavku da nije znao dobro rasporediti tekst natpisa, nego hotimično ostavljanje praznog prostora za naknadno dopisivanje nekog podatka. Naime, već smo kazali da je raspored slova po redovima brižljivo određen, a kada k tomu dodamo činjenicu da se odlično uočava centriranje redaka na natpisu u odnosu na središnju okomitu os, osim u posljednjem retku, jasno je da klesar nije pogriješio loše raspoređujući predložak na raspoloživu natpisnu površinu, nego je ostavljen dio prostora u šestom retku i,

štena nadgrobna ploča postavljena u spomen na Tita Pletorija Postumina (Sl. 2). Nadgrobna ploča bila je postavljena tako da je svojom dužinom pokrivala grob po njegovoj širini, a ostali dio pokrova činili su jedan arhitektonski ulomak i obična prirodna kamena ploča. Pri pokrivanju groba 13 nadgrobna je ploča bila postavljena tako da je natpisno polje okrenuto prema grobu, a kao posljedica takvog položaja i pritiska kasnijeg nasipa nastala su oštećenja na njezinu vrhu, gdje je odlomljen gornji dio, i pri dnu donjega desnog dijela, gdje je oštećena profilacija. Grob 13 nalazi se između prve i druge kule monumentalnoga gradskog bedema kod "Trajanovih vrata", a izrađen je tako da je imao jednu zajedničku bočnu stranu s grobom 14 koji je bio prislonjen uz bedem (T. I). U grobu 13 nađeni su kosturni ostatci pokojnika, ali bez grobnih priloga.

Nadgrobna ploča izrađena je od bijeloga lokalnog vapnenca dimenzija 100 x 73 x 15 cm (Sl. 3). Fino obrađeno natpisno polje dimenzija 80 x 52

pretpostavljamo, podno njega za sedmi redak, gdje se trebao naknadno dopisati podatak koji se mogao odnositi na moguću doživljenu životnu dob Postumina ili nešto drugo.⁷

O zavidnoj zanatskoj pa čak i umjetničkoj vještini klesara svjedoče izvedene ligature i umanjivanje slova na kraju drugoga, trećeg, četvrtog i petog retka, čime je majstor razbio monotoniju jednostavnog redanja slova u pravilnim redovima, ili konkretno na kraju drugog retka za polovicu veličine umanjeno je slovo "O", a na kraju trećeg retka slovo "V", dok ligaturom slova "IL" završava četvrti,⁸ a ligaturom slova "INA" peti redak. Kao hotimično poigravanje rasporedom teksta mogli bismo objasniti i ubacivanje filijacije u prostor između drugog i trećeg retka, tj. ponad dativnog završetka "O" gentilicija *Plaetorius* i početnog slova "P" kognomena *Postuminus*, ali pritom ne isključujemo moguću previd. Budući da je razmak između drugog i trećeg retka malen, sigle filijacije "T F" znatno su manje nego slova u redovima i visina im iznosi svega 2 cm. Trokutaste distinkcije izvedene su samo u prvom retku između sigli posvetne formule "D M" i na početku drugog retka između sigle "T" prenomena *Titus* i početnog slova "P" gentilicija *Plaetorius*.

Natpis u rekonstrukciji glasi: *D(is) M(anibus). / T(ito) Plaeto/rio T(iti) filio Postu/mino, Iuli⁵a Severina, / fil(io).*

Iz teksta natpisa nadgrobnog karaktera jasno se razabire da je mati *Iulia Severina* dala izraditi i postaviti nadgrobni spomen za svoga sina Tita Pletorija Postumina. Natpis je vrlo jednostavan i njegov sadržaj ne traži nikakva dopunska objašnjenja. Budući da na natpisu nema nikakvog podatka koji bi na bilo koji način upućivao na umrloga sina,⁹ možemo pretpostaviti da je spomen postavljen još za života komemoriranog, a kako smo prethodno spomenuli opisujući raspored redaka na natpisu, čini se da nakon njegove smrti nitko od bliže rodbine ili nasljednika nije dao da se na natpisu izvrši moguća dopuna navodom o doživljenoj životnoj dobi.

Ovdje je zanimljivije raspraviti o narodnosnom podrijetlu spomenutih na natpisu. Prema njihovom imenovanju zaključujemo da mati *Iulia Severina* i njezin sin *T. Plaetorius Postuminus* posjeduju rimsko građansko pravo. Njihova osobna imena u funkciji kognomena su rimska,¹⁰ ali ipak držimo da ih gentiliciji odaju kao pripadnike autohtonih romaniziranih porodica.

Carski gentilicij *Iulius*, koji pretpostavlja dobivanje građanskog prava od careva Julijevaca i zato je vrlo čest kod autohtonoga romaniziranog stanovništva u Liburniji,¹¹ doku-

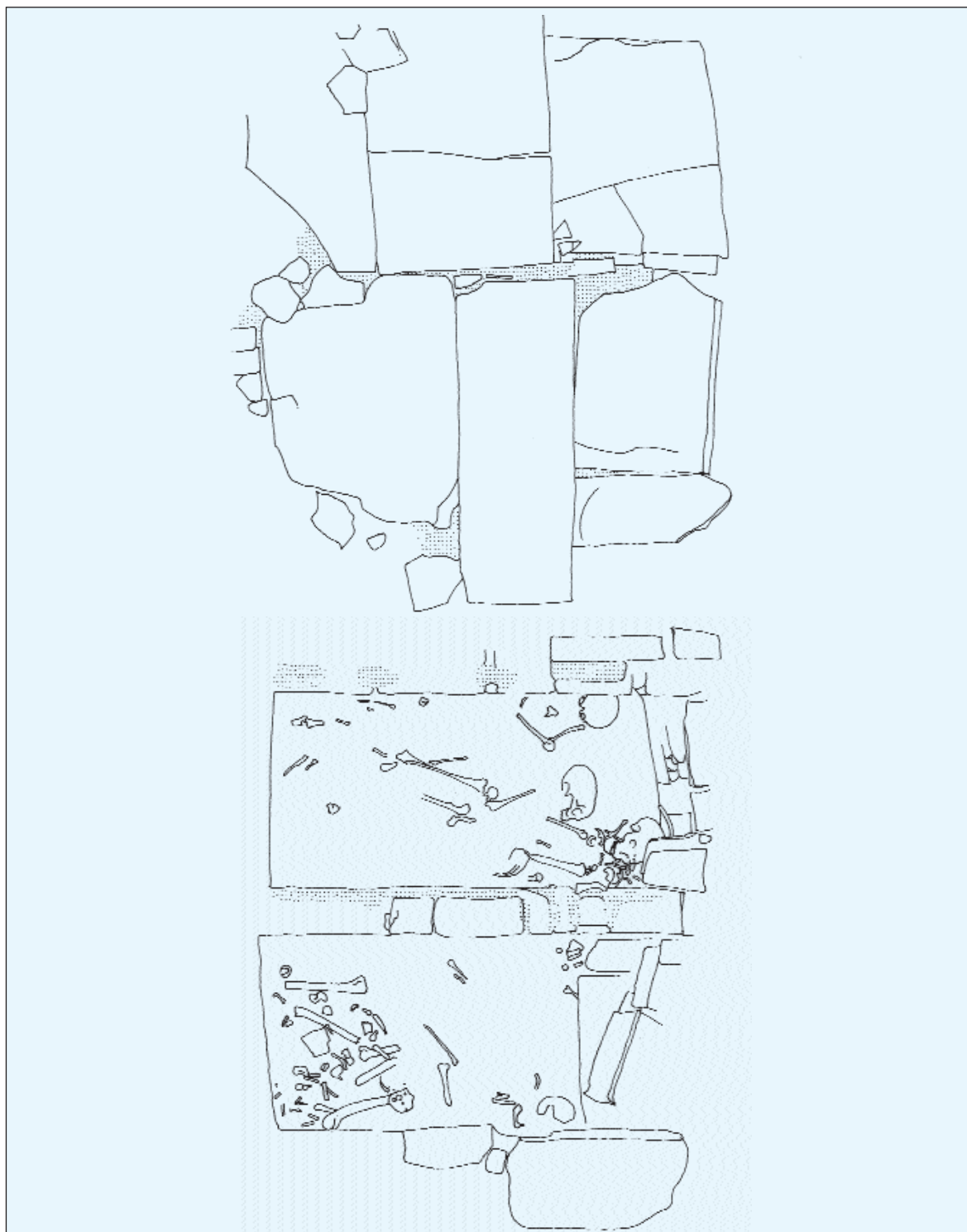
⁷ Koliko to može poslužiti za usporedbu, prisjetimo se da i dandanas, osobito na obiteljskim grobnicama, nalazimo ime onoga i onih koji će u njima biti pokopani, datum rođenja, a prostor za datum smrti, koji se naknadno upisuje, ostavlja se praznim.

⁸ Vodoravna crta slova "L" nije niti naznačena, iako je u drugom retku slovo "L" pravilno izvedeno.

⁹ Nema čak niti navoda moralnih kvaliteta.

¹⁰ G. ALFÖLDY, 1969, 270 (*Postuminus*), 295 (*Severina*).

¹¹ G. ALFÖLDY, 1969, 31-36.

T. I. Asseria, Podgrađe kod Benkovca, tlocrt grobova 13 i 14

Pl. I. Asseria, Podgrađe near Benkovac, plan of graves 13 and 14

mentiran je u Aseriji već sredinom 1. st. *Iulia Tertulla*, komemorirana na nadgrobnom spomeniku tzv. liburnskom cipusu aserijatske skupine, kći je Tura (*Turi f.*),¹² a to je nepobitan dokaz njezina autohtonog podrijetla.¹³ *Iulia Tertulla* bila je *sacerdos Divae Aug(ustae)* - svećenica božanske Auguste, što je jasni dokaz najvišega društvenog položaja ove porodice u Aseriji. Tijekom ranoga Carstva od Julijevaca se dostojanstvom u Aseriji ističu još dekursion *T. Iulius Clemens*¹⁴ i centurion u II. legiji (*Augusta*) *T. Iulius T. f. Cl(ud)ia tribu* *Celer*.¹⁵ Navedeni muški članovi porodice *Iulius* u Aseriji imaju potpuna rimska imenovanja u kojima više nema tragova domaćeg onomastikona, međutim, i na njihovim primjerima možemo pretpostaviti lokalno podrijetlo. Oni su nositelji carskog gentilicija, i to u autohtonoj liburnskoj sredini, pa je logična pretpostavka, pogotovo kad je to već dokazano na prethodnom primjeru (*Iulia Turi f. Tertulla*), da su većinom pripadnici domaćih romaniziranih porodica. Uz to, nije presudno, ali nije ni nevažno, *T. Iulius Clemens* komemoriran je na nadgrobnom spomeniku tzv. liburnskom cipusu aserijatske skupine,¹⁶ a *T. Iulius Celer*, koji ostavlja 20.000 sestercija za ispunjenje neke testamentom određene obveze, ima u imenovanju naznačenu pripadnost tribusu Klaudija, a budući da nije navedeno mjesto njegova podrijetla (*origo, domus*), moguće je da je bio rodom iz Aserije. Zbog snažne romanizacije stare se tradicije imenovanja gube već u drugoj ili trećoj generaciji nakon dobivanja građanskog prava,¹⁷ a kod kasnijih se naraštaja samo na temelju imenovanja ne može provesti etnička diferencijacija, odnosno nečije se autohtono podrijetlo može dokazati samo analizom

¹² I. FADIĆ, 1990a, 253, br. 5.

¹³ Bila je udana za Aruntija, člana aserijatske vodeće porodice za koju se također može pretpostaviti autohtono podrijetlo (I. FADIĆ, 1990b, 713-724).

¹⁴ I. FADIĆ, 1990a, 256, br. 9.

¹⁵ *CIL* III, 15024; H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 67, br. 8.

¹⁶ Nadgrobni spomenik tzv. liburnski cibus nedvojbeno je autohtona tradicija koja u određenim sredinama, kao što je Aserija, ima i svoje osobitosti koje ga karakteriziraju i na temelju kojih je izdvojen (aserijatska skupina) (I. FADIĆ, 1990a, 209-299). Na većini nadgrobničkih spomenika tzv. liburnskih cipusa navedene su osobe koje imaju latinska imena i rimski imenski obrazac, ali ipak držimo da su većinom bili pripadnici autohtonih romaniziranih porodica. Naime, većina tih nadgrobničkih spomenika je iz doba podmaklog 1. i iz 2. st., kada su lokalna imena toliko romanizirana ili su se dobro ustalila latinska, pa je samo na temelju imenovanja nemoguće odrediti narodnosnu pripadnost spomenutih na napisima. Za ilustraciju ovoga navodimo da je na ulomku jednoga nadgrobničkog cipusa zabilježen neki *L. Iulius Proculus*, koji postavlja spomen *sibi [et Se]x. Iulio Aetori et B[ar]bi[ae...]* (H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 84, br. 30, sl. 61). *L. Iulius Proculus* ima latinska imena, ali spomen domaćeg imena *Aetor*, koje je kod drugoga navedenog istaknuto u latiniziranoj formi kao kognomen, jasno kazuje da se radi o pripadnicima romanizirane autohtone porodice. Na tzv. liburnskim cipusima aserijatske skupine navedeni su i doseljeni rimski građani italskog podrijetla, oslobođenici i robovi. Živeći u autohtonoj sredini, također i bračnim vezama, oni se asimiliraju, prihvaćaju običaje svoga novog doma, ili možda samo prate modu, a što se konkretno manifestira postavljanjem spomena na pravom autohtonom nadgrobnom spomeniku, tj. na nadgrobnom spomeniku tzv. liburnskom cipusu aserijatske skupine.

¹⁷ A. KURILIĆ, 1999, 167-171, 211-212, gdje je i navod ostale relevantne literature.

svih raspoloživih podataka sa cjelokupne natpisne građe i, ako je moguće, uzimajući u obzir lokalnu tradiciju.

Porodično ime *Plaetorius* do sada nije zabilježeno u Aseriji i njegovom je zabilježbom na ovom nadgrobnom natpisu obogaćen lokalni onomastikon. Gentilicij *Plaetorius* (*Pleto-rius*), čija je najbliža potvrda poznata iz Ostrovice, izveden je iz latiniziranog autohtonog imena *Plaetor*,¹⁸ što znači da bi njegov nositelj po podrijetlu mogao biti romanizirani autohtonac.¹⁹ Kognomen *Postumus* nije odviše signifikantan za određivanje etničke pripadnosti njegova nositelja.²⁰

Na temelju rečenoga možemo zaključiti da su mati *Iulia Severina* i njezin sin *T. Plaetorius T. f. Postuminus* najvjerojatnije pripadnici lokalnih romaniziranih porodica, koje su, kako to danas možemo uvidjeti, a što je i logično, prevladavale među stanovništvom ovoga značajnog liburnskog središta.

Budući da su *Iulia Severina* i *T. Plaetorius T. f. Postuminus* pripadnici kasnijih naraštaja romaniziranih autohtonih porodica, koje su građansko pravo stekle u ranom 1. st. ili u njegovu tijeku, te da natpis počinje posvetnom formulom *D(is) M(anibus)*, ovaj natpis datiramo u razdoblje 2. st.

Tijekom arheoloških istraživanja godine 2001. radilo se na raščišćavanju recentnog nasipa uz sjeverni potez monumentalnoga gradskog bedema Aserije.²¹ Ovdje su u kasnoj antici za ojačanje obrane grada u pravilnom ritmu između druge i treće te između treće i četvrte kule izrađeni kontrafori, a tijekom radova utvrđena su, kao i uz sjeverozapadni potez bedema, dva horizonta kasnoantičkih grobova: stariji grobovi izrađeni su uporabom tegula, a mlađi su zidani ili su za izradu groba iskorištene kamene ploče. Za našu raspravu bitan je zidani grob 22, lociran u blizini treće kule, koji je bio pokriven dijelovima dviju ranorimskih stela (Sl. 4; T. II).²² Pri sekundarnoj upotrebi ranorimskih stela, tj. pri postavljanju stela na kasnoantički grob u funkciji pokrova, one su u svom gornjem dijelu i pri dnu razbijene, a tada nastaju i druga oštećenja primjetna na njihovoj prednjoj strani. Stele su bile poprečno položene preko groba, i to tako da im je lice bilo okrenuto prema gore (Sl. 5). Primjetno je i grubo otklesavanje povišenog dijela komada arhitektonske plastike s profilacijom (dimenzije: dužina 130, širina 68, sačuvana debljina 26 cm), koji je bio ubačen između stela također u funkciji pokrova groba.

¹⁸ H. KRAHE, 1929, 91; A. MAYER, 273-275; G. ALFÖLDY, 1969, 109-110.

¹⁹ A. Kurilić primjećuje da se u Liburniji ime *Plaetorius* pojavljuje samo kao gentilicij, a budući da još nije potvrđeno u sprezi s liburnskim domaćim imenima ili obrascem, mogao bi biti i gentilicij stranog podrijetla i latinizirani oblik još nepotvrđenoga domaćeg kolektivnog imena (A. KURILIĆ, 2002, 141, bilj. 127).

²⁰ G. ALFÖLDY, 1969, 270.

²¹ I. FADIĆ, 2002, 51-57.

²² I. FADIĆ, 2002, 54, Sl. 4.

Sl. 4. Asseria, Podgrađe kod Benkovca, položaj groba 22
Fig. 4. Asseria, Podgrađe near Benkovac, position of the grave 22

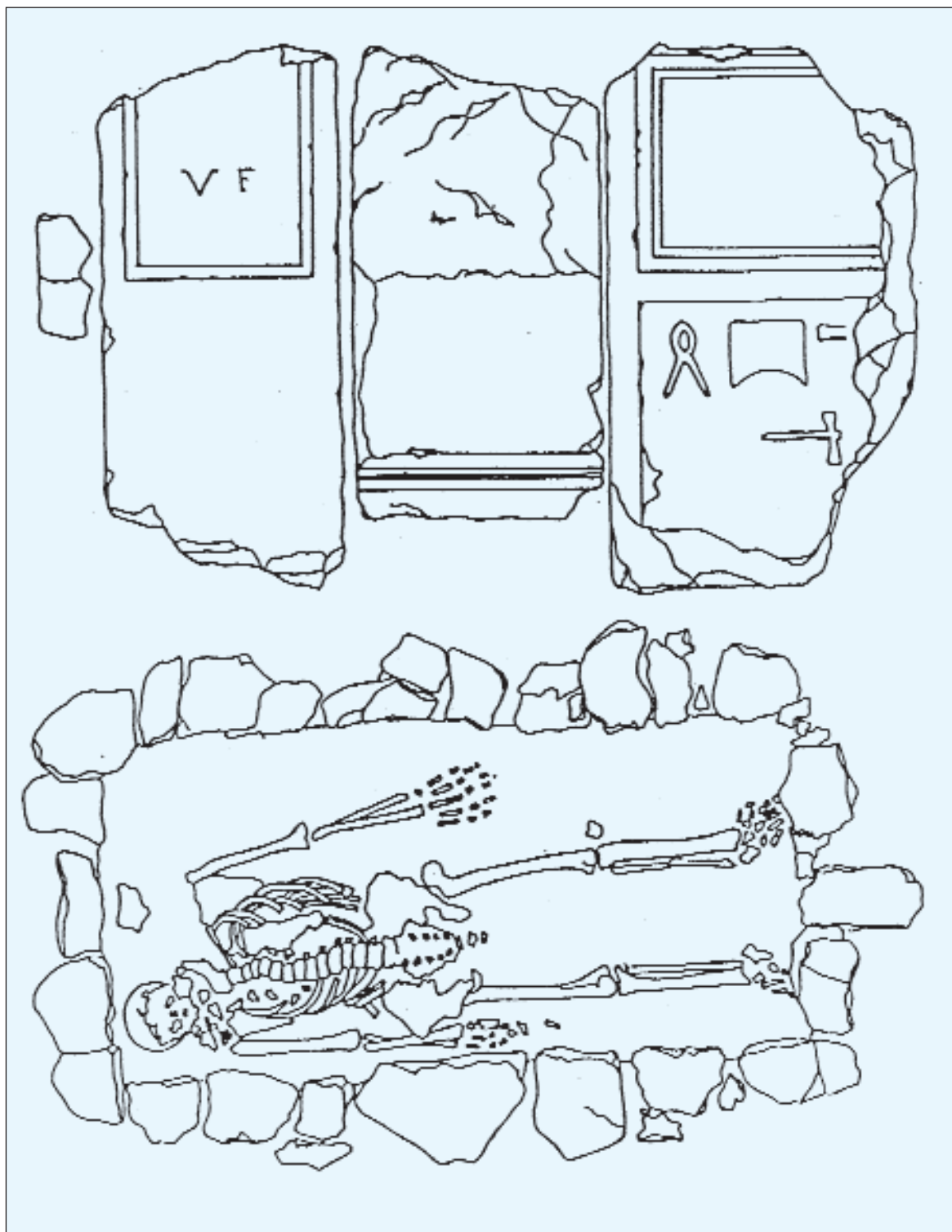
U grobu su otkriveni kosturni ostatci pokojnika, grobnih priloga nije bilo, a s obzirom na način ukopa i nalaze u drugim zidanim grobovima ove kasnoantičke nekropole, može se okvirno datirati u razdoblje 6. st.

Kao pokrov groba 22 bio je iskorišten dio nadgrobnog spomenika koji, s obzirom na njegovu arhitekturu i analogije s drugim slično koncipiranim nadgrobnim spomenicima pronađenim u Aseriji i širem liburnskom prostoru,²³ pouzdano možemo uvrstiti u skupinu porodičnih portretnih stela (Sl. 6).²⁴ Na žalost, nedostaje gornji dio stele iznad natpisnog polja, gdje se nalazila niša s portretima osoba spomenutih na natpisu i završetak u obliku trokutastog zabata s akroterijima. Gornji dio ove portretne stele bio je razbijen pri njezinoj adaptaciji za pokrov groba, a nije isključeno da je taj gornji dio također negdje sekundarno iskorišten i da će se pronaći u

sljedećim arheološkim istraživanjima, što, dapače, držimo vrlo vjerojatnim. Stela je izrađena od bijeloga vapnenca, najveća sačuvana visina iznosi 144 cm, širina 85 cm i debljina 23 cm. Stražnja strana samo je grubo zaravnjena. Na prednjoj strani ističe se kvadratno natpisno polje (*titulus*) dimenzija 55 (širina) x 46 cm (visina) uokvireno unutarnjom "S" profilacijom i vanjskim okvirom sa strana i iznad natpisa. Sa strana su natpisno polje flankirala dva polustupa od kojih je ostala vidljiva samo baza lijevoga, jer su razbijeni kada i portretno polje kuda su se produžavali. Budući da su na natpisu spomenute ukupno tri osobe (majka *Clo-dia Aeta*, sin *Titus Safinius Rufus* i kći *Safinia Secunda*), u portretnom polju bili su isklesani njihovi prikazi na način da je bila isklesana jedna pravokutna niša u koju su smještena jedan do drugoga sva tri lika ili da su bile isklesane dvije niše, tako da je npr. u donjoj iskle-

²³ Za portretne stele iz Aserije i bliže okolice v. H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 60; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 107-131; N. CAMBI, 1993, 25-51; D. MARŠIĆ, 2002, 193-206, 343-345.

²⁴ D. MARŠIĆ, 2002, 344-345.

T. II. *Asseria*, Podgrađe kod Benkovca, tlocrt groba 22

Pl. II. *Asseria*, Podgrađe near Benkovac, plan of the grave 22

san portret majke, a u gornjoj djece, ili možda obrnuto.²⁵ Ispod natpisnog polja, tj. u podnožju stele, unutar okvira u obliku jednostavnih obrubnih traka širine 7 cm, na sniženoj i fino zaravnjenoj površini (dimenzije: visina 57, širina 63 cm), reljefni je prikaz kovačkoga alata. U gornjem lijevom uglu prikazana su kliješta, u sredini je nakovanj, a ispod njega i malo udesno čekić. Predmet koji je prikazan u desnom gornjem uglu, oštećen je, a s obzirom na njegov oblik i prikaz ostaloga kovačkoga alata držimo da predstavlja matricu (kalup) ili izduženi komad kovine koji se hvatao kliještima, stavljao na nakovanj i onda oblikovao čekićem. Ispod ovoga polja s prikazom kovačkoga alata, tj. na dnu spomenika, nalazio se još i klin za nasadivanje stele u bazu, ali on nedostaje.

Unatoč oštećenjima nastalim pri razbijanju stele natpis je gotovo u potpunosti sačuvan i čitljiv.²⁶ Natpis nadgrobnog karaktera ispisan je u sedam redaka na cijeloj predviđenoj natpisnoj površini i po visini i po širini. Slova su klesana monumentalnom kapitalom, a gdjegdje poprimaju i kvadratnu formu. Visina slova, koja u prvom retku iznosi 7 cm, postupno se po redovima smanjuje do 3 cm, koliko iznosi u šestom retku, a posljednji je redak jače istaknut slovima iste visine kao i u prvom retku (7 cm). Slova su raspoređena u pravilnim razmacima i vrlo gusto jedno do drugoga, a za poboljšanje vizualnog efekta i razbijanje monotonosti njihova jednostavnog nizanja na natpisu, lapici da je npr. u prvom retku natpisa u gentilnom imenu *Clodia* neznatno umanjio slovo "O" i podigao ga malo iznad produžene vodoravne haste slova "L". Radi postizanja istog efekta izdužio je u prvom retku slova "I" i "T", a za 0,5 cm ista slova izdužuje i u drugom, trećem, četvrtom i petom retku natpisa. U šestom retku dativ množine posvojno-povratne zamjenice *suis* centriran je u odnosu na središnju okomitu os natpisa, a budući da su u tom retku slova vrlo mala, ovdje nije isklesano "I longa". Gledajući posljednji sedmi redak na natpisu, stječe se dojam da ga je isklesala neka druga i manja vješta ruka klesara koji nije poštivao prethodno uobičajeni princip klesanja izduženih slova "I" i "T", završnu formulu *viva fecit* nije centrirao u sredinu natpisa, a razmak je između slova veći nego u prethodnom dijelu natpisa. Redovi natpisa završavaju siglom ili cijelom riječi, osim u navodu filijacije kćeri, gdje genitiv očeva imena (*Septumi*) prelazi iz četvrtog u peti redak natpisa. Jedina ligatura izvedena je u četvrtom retku u završetku dativa "AE" nomena kćeri (*Safinia*). Distinkcije se jasno uočavaju samo između riječi u drugom retku, a drugdje se zbog izlizanosti ne vide.

²⁵ Obje su mogućnosti potvrđene. Tijekom arheoloških istraživanja godine 2001. u kasnoantičkom obrambenom zidu kod prve bedemske kule pronađen je gornji dio portretne stele s jednom pravokutnom nišom i portretima triju pokojnika (I. FADIĆ, 52-54, sl. 1; D. MARŠIĆ, 2002, 343-344). Na steli iz Kašića iznad natpisnog polja je pravokutna niša, koja je još unutra lučno zasvođena, s prikazom starije žene, a iznad je još jedna pravokutna niša s prikazom žene i njezina sina (D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 122-125, sl. 4).

²⁶ Oštećenje na kraju prvoga retka lako je restituirati.

Natpis u restituciji glasi: *Clodia Tur[i filia] / Aeta sibi et Tito / Safinio Septumi filio / Rufo (et) Safinia Septu[5]mi filiae) Secundae, filis / suis, / viva fecit.*

Što se tiče interpretacije teksta natpisa, možemo reći da je on vrlo jednostavan i kao kod većine nadgrobnih natpisa sadrži samo najosnovnije podatke o komemoratoru i komemoriranima: portretnu nadgrobnu stelu s prigodnim natpisom učinila je za svoga života *Clodia Aeta* sebi i svojoj djeci, tj. sinu Titu Safiniju Rufu i kćeri Safiniji Sekundi.

Na ovom natpisu osobito je zanimljivo promotriti imenovanje navedenih, jer navod domaćih osobnih imena uklopljen u rimski imenski obrazac svjedoči da osobe navedene na natpisu pripadaju vodećim i vrlo bogatim autohtonim romaniziranim porodicama iz Aserije.

Sl. 5. Asseria, Podgrađe kod Benkovca, pokrov groba 22

Fig. 5. Asseria, Podgrađe near Benkovac, cover of the grave 22

U domaćoj literaturi istaknut je problem ženske inačice autohtonog imena koje je u više liburnskih zajednica zabilježeno u muškoj formi *Aetor*,²⁷ odnosno zbog nesigurne grafije na pronađenim natpisima predložena je restitucija *Aetria* i *Aeia*.²⁸ Baveći se ovim problemom i posebno analizirajući natpis s portretne stele iz Ostrovice kod Bribira,²⁹ B. Kuntić-Makvić odlično je uočila više pogriješaka klesara, a posebno onu kada je ispuštanjem vodo-

²⁷ A. MAYER, 1957, 35; G. ALFÖLDY, 1969, 143; A. KURILIĆ, 2002, 127.

²⁸ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 127; ISTI, 1960, 114; M. SUIĆ, 1970, 114-116. Restituciju *Aet(a?)* predlaže G. ALFÖLDY, 1969, 143, usp. i B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1995, 43-44; A. KURILIĆ, 2002, 127.

²⁹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 108-117, sl. 1-2; *ILLug* 869.

ravne haste slova “T” umjesto dativa osobnog imena *Aetae* napisao *Aeiae*.³⁰ Tako je dokazala da je ženska inačica dobro potvrđena liburnskog imena *Aetor* glasila *Aeta*, a to je zabilježbom na natpisu s portretne stele koju postavlja *Clodia Aeta* definitivno potvrđeno.

Clodia Aeta, koja je za svoga života postavila nadgrobni spomen za sebe i svoju djecu, rođena je u autohtonoj obitelji čiji otac, sudeći prema filijaciji (*Turi filia*), možda nije posjedovao građansko pravo ili bar ne rimsko. Naime, na takvo nas razmišljanje potiče filijacija u kojoj se navodi osobno autohtono očevo ime *Tururus*,³¹ koje je u slučaju da otac posjeduje civitet trebalo biti u funkciji kognomena, umjesto nekoga rimskog prenomena. Međutim, u ovakvim razmišljanjima potreban je krajnji oprez, jer upozorit ćemo na sličnu osobitost i pri navodu filijacije njezina sina i kćeri. U imenovanju sina i kćeri raspoznavamo standardne elemente rimske imenske formule (prenomen, nomen, filijacija i kognomen) iz koje bi se hipotetski moglo izvesti ime njihova oca - **Titus*

Safinius Septumus.³² Dakle, sudeći prema imenovanju djece (*Titus Safinius Rufus* i *Safinia Secunda*) i pretpostavljenom imenu njihova oca, možemo zaključiti da pripadaju obitelji koja posjeduje građansko pravo, ali i za tu obitelj, ne samo zbog toga što su povezani s autohtonim Klodijima, možemo također pretpostaviti domaće aserijatsko podrijetlo. Očevo osobno ime koje je u rimskom imenskom obrascu postalo njegov kognomen, vjerojatno je “prijevod” autohtonog imena brojevnog podrijetla, koje u latinskom obliku glasi *Septumus* ili *Se-*

Sl. 6. Asseria, Podgrađe kod Benkovca, portretna stela koju postavlja *Clodia Aeta*

Fig. 6. Asseria, Podgrađe near Benkovac, stele with portraits set up by *Clodia Aeta*

³⁰ B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1996, 166-168. Također predlaže restituciju natpisa: *C(aius) Veronius Aet/or v(ivus) f(ecit) sibi et Veturi/ae Aetae uxori et Ce(u)n/o filio) et C(aio) Iulio nepoti.*

³¹ H. KRAHE, 1929, 120-121; G. ALFÖLDY, 1969, 315; A. KURILIĆ, 2002, 133.

³² Pritom je moguće, slično kao u imenu supruge (*Clodia Turi f. Aeta*), u filijaciji pretpostaviti neko autohtono ime njihova oca.

ptimus,³³ a i njegov prenamen *Titus* odabran je vjerojatno zbog sličnosti s nizom autohtonih osobnih imena istoga ili sličnoga korijena (*Tito, Titto, Titua, Titus, Titius, Titianus*).³⁴ To je mogući razlog da je prenamen sina Rufa napisan u punom obliku dativa *Tito*, a ne siglom *T*. kako je to uobičajeno u standardnoj rimskoj onomastičkoj formuli. U filijaciji djece, kao i kod majke (*Clodia Turi f. Aeta*), upotrijebljen je genitiv očeva osobnog imena (*Septumi filius i filia*),³⁵ a jesu li ove osobitosti u imenovanju navedenih osoba na natpisu s ove porodične portretne stele, ali i nekih drugih natpisa u Aseriji i drugdje u Liburniji,³⁶ samo uobičajeni proces uklapanja autohtonih osobnih imena u rimski imenski obrazac nakon dobivanja rimskoga građanskog prava ili se u njima možda krije posjedovanje nižega (latinskog) građanskog prava, na današnjem stupnju spoznaja ne može se procijeniti. Na temelju onomastičke analize možemo zaključiti da su *Clodia Aeta*, sin *Titus Safinius Rufus* i kći *Safinia Secunda* pripadnici autohtonih porodica koje posjeduju građansko pravo, a budući da su oni prvi ili drugi, a možda i treći, naraštaj nakon njegova dobivanja u njihovu imenovanju zadržavaju se manje ili više latinizirana domaća imena.

Gentilicij *Clodius* već je zabilježen u Asseriji, odnosno u obližnjim Lepurima, gdje je pronađen liburnski cipus aserijatske skupine na kojem je komemoriran njihov umrli četverogodišnji pripadnik. U bližoj okolici ih nema, najveći je broj dokumentiran u Saloni, a poznati su još u Tiluriju, Naroni i Akruviju, gdje su zabilježeni kao italski doseljenici ili porodični oslobođenici.³⁷ Porodično ime *Safinius* do sada nije poznato u Aseriji, a i inače je vrlo rijetko u Dalmaciji. Zabilježeno je u Jaderu, što bi mogla biti veza s Aserijom, te u Saloni i Naroni, gdje su njihovi pripadnici naseljeni već u kasnorepublikansko doba.³⁸

Pokazali smo da su *Clodii* i *Safinii* iz Aserije pripadnici autohtonih romaniziranih porodica koje već u 1. st. nakon Krista posjeduju građansko pravo,³⁹ što pretpostavlja viši društveni položaj i, dakako, primjereno bogatstvo. Prikaz kovačkog alata (klijesta, nakovanj, čekić, matrica ili kalup) na podnožju portretne stele asocijacija je za bavljenje kovačkim zanatom,⁴⁰ koji obuhvaća široki spektar proizvodnje i obrade metalnih predmeta, poput oruđa i oružja, konjske opreme, predmeta za kućnu uporabu, itd., a uz kovački zanat ide i lijevanje željeza,

³³ Usp. npr. *CIL* III, 10138 (*Apsorus*): *Roesia Vesclevisis f. Septuma*. G. ALFÖLDY, 1969, 294; A. KURILIĆ, 2002, 142, bilj. 134.

³⁴ Usp. G. ALFÖLDY, 1969, 312; A. KURILIĆ, 1993, 76.

³⁵ Kognomeni *Rufus* i *Secunda* su latinski, ali i oni su potvrđeni kod osoba za koje se može dokazati ili pretpostaviti autohtono podrijetlo.

³⁶ Npr. u Aseriji: *Vadica Apli. f. Titua, Iulia Turi f. Tertul[la], Rubria Ceuni f. Pola*.

³⁷ G. ALFÖLDY, 1969, 76.

³⁸ Isto, 117.

³⁹ Ta je privilegija bila rezervirana samo za ograničeni krug pripadnika najuglednijih i najbogatijih autohtonih porodica, koje transformacijom autohtone zajednice u rimski municipalitet zadržavaju stečene pozicije i s novim italskim doseljenicima vode lokalnu upravu.

⁴⁰ Jedna kovačka klijesta pronađena su tijekom arheoloških istraživanja u sloju između prve i druge kule uz monumentalni gradski bedem.

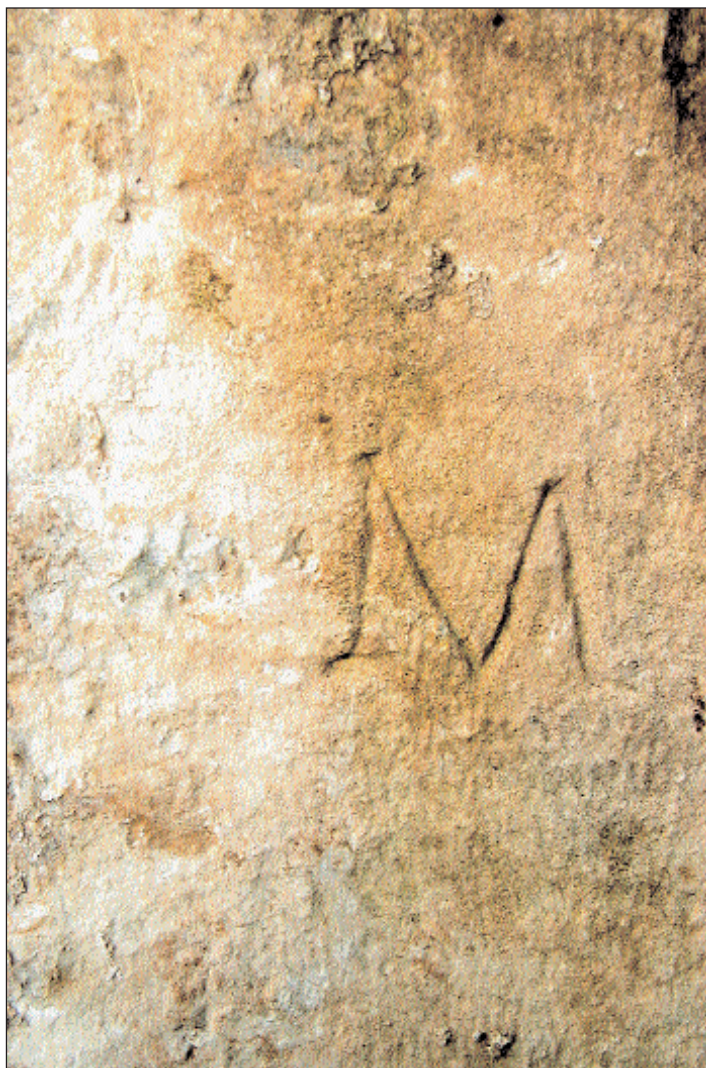
Sl. 7. Asseria, Podgrađe kod Benkovca, natpis na steli s radioničkom ili klesarskom oznakom *M*

Fig. 7. Asseria, Podgrađe near Benkovac, inscription of the stele with the workshop or stonemason's mark *M*

bronze, bakra, možda i izrada nakita i druge specijalnosti. Kovački je zanat, kao uostalom i drugi zanati, bio tradicijski, odnosno prenosio se na nasljednike koji su nastavljali porodičnu djelatnost. To je mogući razlog isticanja kovačkog alata na portretnoj steli koju postavlja *Clodia Aeta* za sebe i svoju djecu, pa pretpostavljamo da je tako naglašena tradicija Klodija iz Aserije koji su, baveći se kovačkim zanatom shvaćenim u onom najširem smislu, postigli respektabilni društveni status i imovinu. Kao dokaz ovom razmišljanju navodimo vrlo rano posjedovanje građanskog prava autohtonih Klodija i Safinija te postavljanje najskupljega nadgrobnog spomenika (porodične portretne stele), koji su si mogli priuštiti samo pripadnici najbogatijih porodica, a to je jamačno bila *Clodia Aeta*.

Govoreći o kovačkom zanatu u Aseriji, držimo korisnim spomenuti da se tijekom arheoloških istraživanja u kvadrantima uz sjeveroistočni gradski bedem kod novootkrivenih malih gradskih vrata naišlo na veće količine željezne troske.⁴¹ To je indicija da se možda tu negdje talilo i obrađivalo željezo, jer se zbog opasnosti od izbijanja požara moralo paziti da se takve radionice koliko-toliko izoliraju od ostalih gradskih objekata. Koliko su naše pretpostavke točne, pokazat će buduća sustavna arheološka istraživanja, a da su u Aseriji bili ra-

⁴¹ I. FADIĆ, 2002, 56.

Sl. 8. *Asseria*, Podgrađe kod Benkovca, uklesana radionička ili klesarska oznaka *M* na desnoj bočnoj strani stele

Fig. 8. Asseria, Podgrađe near Benkovac, workshop or stonemason's mark M carved on the right lateral side of stele

zvijeni i drugi zanati i da su postojale specijalizirane radionice, napose za obradu kamena, ne treba dvojiti.

Na temelju epigrafske i onomastičke analize natpisa na portretnoj steli koju postavlja *Clodia Aeta*, ovaj nadgrobni spomenik okvirno datiramo u razdoblje ranoga Principata, odnosno u razdoblje od sredine prema drugoj polovici 1. st. nakon Krista. Šteta što nedostaju portreti, jer bi se na temelju njihove stilske analize mogla dobiti još preciznija datacija.

Druga stela, koja je također bila iskorištena za pokrov kasnoantičkog groba 22, izrađena je u jednom komadu od bijelog vapnenca, a sačuvane dimenzije svjedoče o njezinoj monumentalnosti (najveća sačuvana visina 140-142 cm, širina 64 cm, debljina 20 cm). Međutim, na ovoj steli nema nikakvih arhitektonskih osobitosti, odnosno na njezinu sačuvanom donjem dijelu samo je jednostavnom profilacijom širine 3 cm istaknuto natpisno polje u kojemu su vidljiva ili se samo naziru slova posljednja četiri retka natpisa (Sl. 7). Sudeći prema sačuvanom, prigodni natpis nadgrobnog karaktera bio je ispisan na otprilike dvije trećine natpisnog polja, i to više u gornjem dijelu (širina 46 cm, sačuvana visina 36 cm lijevo i 45 cm desno), tj. od pretpostavljenih šest redaka natpisa nedostaju prva dva. Zbog loma nastalog pri prilagodbi stele za pokrov groba nedostaje otprilike prva trećina slova u prvom sačuvanom retku, odnosno prvo ili prva dva slova u drugom sačuvanom retku. Valja naglasiti da se na cijeloj površini s prednje strane stele uočuju sitni tragovi ili manje grudice žbuke, koji su mogli nastati sedimentacijom čestica vapna u šuti i drugom materijalu koji se vremenom nataložio nad grobom ili

je stela, prije nego što je bila iskorištena za pokrov groba 22, bila uklopljena u neku strukturu zida povezanog žbukom.⁴² Zbog takvoga negativnog utjecaja čestica vapna pojedina su slova natpisa “pojedena”, a kad k tomu dodamo i njihovo mjestimice vrlo plitko klesanje, krajnji je rezultat da su u pojedinim redovima slabo čitljiva ili se uopće ne mogu pročitati (npr. treći pretpostavljeni redak). Ona koja se raspoznaju ili se mogu s većom pouzdanošću pretpostaviti, nisu, na žalost, dostatna da bi se sadržajno mogla povezati u cjelinu. Sačuvano je ili vidljivo sljedeće:

[- - - - / - - -]NAE P̄CLI / [-.]SPV̄BLV̄S̄FILVS / [- - - -] / V F.

Veličina slova u prvom sačuvanom retku iznosi 5 cm, u drugom 4 cm, u trećem 3 cm, a u četvrtom, radi isticanja, 6 cm. Jedino što se pouzdano na natpisu može restituirati jest završna formula *v(ivus)* ili *v(iva) f(ecit)*,⁴³ kojom komemorator ističe svoj rad na postavljanju, pretpostavljamo, porodičnog spomena. Za kombinaciju ostalih slova možemo samo smjelo pretpostaviti da je u prvom retku sačuvan završetak ženskog kognomena u dativu *-nae*, nakon čega bi slijedilo u nominativu ime nekog muškarca koji je nečiji sin (*filius?*) i prije završne formule navod “sebi i svojima” (*sibi et suis*). Ali to je samo pretpostavka i ništa više, jer smo oblike pojedinih slova “prepoznali” više na temelju nekoga vizualnog osjećaja nego što se ona doista vide, a drugi kut gledanja mogao bi pobuditi i drukčije viđenje slova. U trećem retku zbog plitkog klesanja i izlizanosti slova se uopće ne raspoznaju, a kako se čini bila su uklesana samo na lijevoj strani.

Stražnja strana spomenika je grubo poravnata, dok su bočne strane brižljivije obrađene. Na desnoj bočnoj strani, nekako u visini pretpostavljenog trećeg retka natpisa, uklesano je slovo *M* (Sl. 8).⁴⁴ U istoj visini na lijevoj bočnoj strani nije ništa uklesano pa odbacujemo mogućnost da se radi o ispisivanju posvetne formule, tj. lijevo *D(is)* i desno *M(anibus)*. Stoga držimo da je uklesano *M* na desnoj bočnoj strani ovog nadgrobnog spomenika iz Aserije slovna (hipotetski i brojevnja)⁴⁵ radionička ili klesarska oznaka, kojom je možda označena kontrola proizvoda ili je to oznaka klesara koji je dovršio spomenik. Zašto kasnije nije radirana, nije nam poznato.

Kamenolom (*officina*) bio je podijeljen na dijelove (*brachia*), a oni na odsječke (*loci*) na kojima su radile pojedine grupe radnika.⁴⁶ Tijekom vađenja u kamenolomu na kamenje ili blokove urezivane su (grafiti) ili klesane slovne i brojčane oznake koje su imale identifikacijsko značenje, tj. precizno je označeno mjesto vađenja u kameno-

⁴² Ovu drugu mogućnost držimo manje vjerojatnom.

⁴³ Moguća je ali i manje vjerojatna restitucija *v(ivi) f(ecerunt)*.

⁴⁴ Visina slova *M* iznosi 5, a širina 7 cm.

⁴⁵ Pritom je prva asocijacija da uklesano *M* označava broj *mille*, tj. to bi bila oznaka tisućitog primjerka koji je kao gotov serijski proizvod izašao iz nekog kamenoloma ili radionice.

⁴⁶ G. SUSINI, 1973, 21; G. SUSINI, 1982, 64-65; F. PAOLUCCI, 2003, 41.

lomu (*bracchium* i *locus*), ime kontrolora ili vođe grupe koja je izvršila posao, a neke radne oznake još uvijek nisu na odgovarajući način protumačene.⁴⁷ Budući da se vodila evidencija, bilježen je i serijski broj označen siglom *N(Numerus)* i konkretnim brojem gotovog proizvoda, popraćen navodom o vlasniku kamenoloma i odgovornoj osobi.⁴⁸ Neke slovne i brojevne oznake na kamenim proizvodima imale su i praktičnu namjenu kako bi se točno znalo kojim redom treba ugraditi i gdje monitorirati pojedini kameni blok ili obrađeni arhitektonski element u objekt za koji su napravljeni.

Na širem prostoru Aserije, u kraju koji obiluje kvalitetnim kamenom i gdje je i danas obrada kamena vrlo važna gospodarska grana, jamačno je bilo više kamenoloma. O veličini i organizacijskoj strukturi tih kamenoloma ne znamo ništa, ali mišljenja smo da se u njima nije samo kavao kamen, nego su u njima djelovale i radionice u kojima su obavljani osnovni grubi pa čak i finiji poslovi obrade, koji su ovisili o namjeni pojedinog bloka. Serijski obrađeni i tipizirani kameni proizvodi distribuirani su u pojedine centre ili ih je izravno u kamenolomu preuzimao naručitelj, a konačna se dorada mogla izvršiti u lokalnoj radionici. Sve je to ovisilo o želji naručitelja, njegovoj platežnoj moći i vještini lokalnog klesara, koji je mogao biti vješti *lapidarius* ili samo priučeni *lapicida*. Jamačno su nadgrobni spomenici bili najprodavanija roba, a da je u Aseriji ili u bližoj okolini postojalo više kvalitetnih radionica u kojima su rađeni, najbolji dokaz pružaju brojni nalazi tzv. liburnskih cipusa, koji su zbog svojih osobitih tektoničkih i stilsko-dekorativnih svojstava izdvojeni u posebnu “aserijatsku” skupinu.⁴⁹ Tijekom arheoloških istraživanja na prostoru Aserije pronađeno je više primjeraka tzv. liburnskih cipusa aserijatske skupine koji su samo oblikovani u kamenu, tj. kvalitetno su i potpuno formirani, ali nedostaje dekoracija pa su to polufabrikati koje je trebalo doraditi, a dokumentirani su i potpuno obrađeni primjerci kojima u natpisnom polju nedostaje natpis. Dakle, to bi također bio dokaz njihove serijske proizvodnje, odnosno nakon njihove rezervacije (na nekoliko je liburnskih cipusa aserijatske skupine uklesano samo ime komemoratora ili komemoriranog, npr. *Q. Trosio*) ili, bolje rečeno, kupnje, dopremljeni su na grobno mjesto gdje su bili postavljeni, ali zbog nedostatka sredstava ili nekoga drugog razloga nikad nisu dovršeni. Ako su postojale radionice u kojima su vrlo vješti klesari radili tzv. liburnske cipuse aserijatske skupine, možemo zaključiti da su u istima ili možda u posebno specijaliziranim radionicama rađeni i ostali tipovi nadgrobni spomenika. Držimo da izrada ili dorada jednostavnih nadgrob-

⁴⁷ Zahvaljujemo kolegici A. Kurilić na korisnim sugestijama i ustupljenoj literaturi u kojoj se tretira ova problematika.

⁴⁸ R. CAGNAT, 1898, 306-307.

⁴⁹ I. FADIĆ, 1990a, 209-299. Sve tzv. liburnske cipuse aserijatske skupine pronađene tijekom arheoloških istraživanja 1999. – 2002. obrađuje u posebnom radu u ovom časopisu kolega Ivo Fadić.

nih spomenika u Aseriji nije upitna, a izradu monumentalnih portretnih stela, kojih je u Aseriji nađeno pet, držimo mogućom, ali uz oprez. Naime, izrada portretne stele jamčno je najzahtjevniji klesarski posao koji je mogao učiniti samo najbolji majstor, a budući da je to vrlo skupocjeni proizvod koji si je mogao priuštiti samo najbogatiji pojedinac,⁵⁰ pojedinačni je primjerak mogao biti naručen u specijaliziranoj radionici, odakle je dopremljen u Aseriju. Držimo da se ovdje u kontekstu razmišljanja o postojanju kamenoloma i klesarskih radionica u Aseriji i okolici valja podsjetiti da i u Burnumu djeluju klesarske radionice koje su proizvodile nadgrobne spomenike za vojnike i veterane ondje stacioniranih postrojbi te druge pojedince koji su ih mogli platiti.⁵¹ Iz tako značajnoga radioničkog središta dolazili su utjecaji i do Aserije, čiji su lokalni klesari bili dobro upoznati s produkcijom u Burnumu.⁵² Realno je pretpostaviti da je poneki nadgrobni spomenik mogao biti naručen i ondje, a isto je tako moguće da je otuda zbog neke posebne narudžbe došao u Aseriju vrsni klesar. Velike gradnje oko uređenja Aserije u drugoj polovici 1. i početkom 2. st. (gradnja foruma s pratećim objektima i njihovo prikladno arhitektonsko uređenje, gradnja novih monumentalnih gradskih vrata posvećenih godine 118. caru Trajanu i dr.), povezane s postizanjem gradskog statusa, nepobitno svjedoče i dokazuju da su u Aseriji bili ili po potrebi boravili najvještiji majstori koji su bili sposobni da prema želji naručitelja izvrše najzahtjevnije klesarske radove. I oni koji su ranije izgradili monumentalne gradske bedeme, bili su i više nego vični svome poslu i zanatu. Ali koliko god da su bili vješti, ne bi dobro obavili posao bez kvalitetnog kamena koji se kavao u neposrednoj ili bližoj okolici. Stoga pitanju postojanja kamenoloma i rada klesarskih radionica u Aseriji i njezinoj okolici treba u budućim arheološkim istraživanjima posvetiti još više pozornosti.⁵³

Nadgrobna stela, čiji je jedan dio sekundarno iskorišten za pokrov kasnoantičkog groba 22, bio je tipizirani proizvod, koji je kupljen u nekoj specijaliziranoj radionici ili iz nekog obližnjeg kamenoloma dopremljen u Aseriju, gdje je izvršena završna obrada, odnosno uklesan je natpis. Osim radioničke ili klesarske oznake uklesane na desnoj bočnoj strani stele, potvrdu ovom razmišljanju nalazimo i u rasporedu redaka na natpisu, jer za klesanje prirodnog natpisa nadgrobnog karaktera nije iskorištena cijela natpisna površina, nego je nat-

⁵⁰ Vrlo je zanimljiva procjena vrijednosti različitih vrsta nadgrobnih spomenika koju je učinila A. KURILIĆ, 1999, 202-203.

⁵¹ N. CAMBI, 1993, 33-34.

⁵² U Burnumu je npr. na nadgrobnim spomenicima Tertija Antonija Rufina i Kvinta Satrija Martijala reljefno prikazan stolarski alat (bradva, sjekirica i kosijer), dok se na steli Kvinta Julija Mansueta prepostavlja prikaz zidarskog alata (ravnalo) (M. SUIĆ, 1970, 98-101, br. 3-4, 103-105, br. 6). Na obrađenoj steli Klodije Aete iz Aserije prikaz je kovačkog alata, što bi se moglo protumačiti utjecajem iz Burnuma.

⁵³ Na pitanje postojanja klesarskih radionica u Aseriji prvi se osvrnuo N. CAMBI, 1993, 41.

pis uklesan na otprilike dvije trećine natpisnog polja počevši od njegova vrha. Na žalost, zbog loše očuvanosti nije nam poznato ime naručitelja i komemoratora koji je posao oko postavljanja porodičnoga nadgrobnog spomena obavio za svojega života.

Budući da ne raspolažemo s drugim relevantnim kriterijima za dataciju, samo na temelju analogija i pojave formule *v(ivus) f(ecit)*, nadgrobni spomenik koji je sekundarno iskorišten kao pokrov kasnoantičkog groba 22 datiramo u razdoblje ranoga Principata ili preciznije od sredine 1. st. nakon Krista do druge polovice toga stoljeća.

Literatura:

ALFÖLDY, G., 1965. – G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest.

ALFÖLDY, G., 1969. – G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg, 1969.

CAMBI, N., 1993. – N. Cambi, Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije, *Radovi Filozofskog fakulteta. Razdio povijesnih znanosti*, 31(18), Zadar, 25-51.

CAGNAT, R., 1898. – R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris.

CIL III – *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III, Berlin, 1873, Suppl., Berlin, 1902.

FADIĆ, I., 1990. a – I. Fadić, Asserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, tzv. liburnskih cipusa, *Diadora*, 12, Zadar, 209-299.

FADIĆ, I., 1990. b – I. Fadić, *Aruntii* u Asseriji, *Arheološki vestnik*, 41, Ljubljana, 713-724.

FADIĆ, I., 1999. a – I. Fadić, *Asseria* – Podgrađe kod Benkovca, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXI, br. 2, Zagreb, 66-71.

FADIĆ, I., 1999. b – I. Fadić, *Asseria* – nove spoznaje, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXI, br. 3, Zagreb, 78-85.

FADIĆ, I., 2001. – I. Fadić, Asserija u svjetlu novih istraživanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXIII, br. 2, Zagreb, 55-61.

FADIĆ, I., 2002. – I. Fadić, *Asseria* – istraživanja godine 2001., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXIV, br. 1, Zagreb, 51-57.

ILJug – Anna ŠAŠEL – Jaro ŠAŠEL, *Inscriptiones Latinae que in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, *Situla*, 19, Ljubljana, 1978.

KRAHE, H., 1929. – H. Krahe, *Lexicon Altillyrischer Personennamen*, Wiesbaden.

KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., 1995. – B. Kuntić-Makvić, Aeta, vir? (CIL III 6513) *Nugae epigraphicae* 2, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXVII, br. 3, Zagreb, 43-44.

KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., 1996. – B. Kuntić-Makvić, Aeta, Aetor, Aetria. *Nugae epigraphicae* 1, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, 163-170.

KURILIĆ, A., 1993. – A. Kurilić, Nova monumentalna portretna stela iz rimske Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta. Razdio povijesnih znanosti*, 32(19), Zadar, 61-78.

- KURILIĆ, A., 1999. – A. Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu: antroponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge*, disertacija, Zadar.
- KURILIĆ, A., 2002. – A. Kurilić, Liburnski antroponimi, *Folia onomastica Croatica*, 11, Zagreb, 123-148.
- LIEBL, H. – WILBERG, W., 1908. – H. Liebl – W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 11, Wien, 17-83.
- MARŠIĆ, D., 2002. – D. Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, disertacija, Zadar.
- MAYER, A., 1957. – A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrien, Osterreichische Akademie der Wissenschaften, *Schriften der Balkankommission*, XV, Wien.
- PAOLUCCI, F., 2003. – F. Paolucci, Roma di marmo: tutti i colori dell'impero, *Archeologia viva*, god. XXII, br. 97, n. s., Firenze, siječanj/veljača.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1955. – D. Rendić-Miočević, Onomastičke studije sa teritorija Liburna (Prilozi ilirskoj onomastici), *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 1, Zadar, 125-144.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960. – D. Rendić-Miočević, Nekoliko monumentalnih nadgrobni stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, *Diadora*, 1, Zadar, 107-131.
- STARAC, A., 1999. – A. Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji*, II, Liburnija, Arheološki muzej Istre, Monografije i katalogi, 10/1, Pula.
- SUIĆ, M., 1970. – M. Suić, Noviji natpisi iz Burnuma, *Diadora*, 5, Zadar, 93-130.
- SUIĆ, M., 1981. – M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra, 1, Zadar.
- SUSINI, G., 1973. – G. Susini, *The Roman Stonecutter*, Oxford.
- SUSINI, G., 1982. – G. Susini, *Epigrafia Romana*, Roma.
- WILKES, J. J., 1969. – J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London.

Miroslav GLAVIČIĆ

THREE NEW SEPULCHRAL INSCRIPTIONS FROM ASSERIA

Summary

Sepulchral inscriptions reused as cover slabs of Late Roman graves were found during archaeological campaigns of 2000 and 2001 along the northern trait of the monumental city walls of Asseria (Fig. 1).

Inscription of T. Plaetorius Postuminus was used as cover plate of the grave 13, the Late Roman tomb constructed near Trajan's gate, between the first and the second tower of the city walls (Fig. 2; Pl. I). The monument is made of white local limestone measuring 100 x 73 x 15 cm (Fig. 3). Nicely worked moulded inscription field (80 x 52) has an inscription carved in six parallel lines. Lettering is of good monumental scriptura capitalis type. Direction of text lines is regular, and ordinatio is carefully arranged. Heights of letters proportionately decline from the first line (8 cm) towards the fifth (5 cm). The end of the inscription (the 6th line) is emphasised by the letters of the equal height as those in the first line.

Ligatures and diminutions of letters at the ends of the 2nd - 5th lines testify for the high quality of the stonemason's work and even to his artistic craftsmanship. Interposition of filiation between the third and fourth lines can be explained as an intentional playing with text arrangement, though it may have been just a plain oversight. Triangular distinctions are carved solely in the first line and at the beginning of the second line.

Restored text of the inscription reads: *D(is) M(anibus). / T(ito) Plaeto/rio T(iti) f(ilio) Postu/mino, Iuli⁵a Severina, / fil(io).*

The inscription is clear: mother, *Iulia Severina* commissioned production and setting up of this monument to her son T. Plaetorius Postuminus. Onomastic analysis has shown that both *Iulia Severina* and *T. Plaetorius Postuminus* were probably members of native Romanised families. Since they belonged to later generations of the native families that obtained Roman citizenship either during or in the early 1st century, and since the inscription begins with the consecration formula *D(is) M(anibus)*, the inscription can be dated in the second century.

Parts of two Early Roman stelae (Fig. 4; Pl. II) were used as cover slabs of the 6th century tomb 22 discovered in 2001 near the third tower of the northern trait of the city walls. The stelae were put transversally over the grave with their front sides facing up (Fig. 5). One of these two stelae, due to its architectural structure as well as to the analogies with other similarly structured sepulchral monuments from Asseria and greater Liburnian te-

territory, belongs to the group of stelae with portraits intended for commemorating entire family (Fig. 6). Unfortunately, its upper part - the one above the inscription field, containing niche with portraits of persons mentioned in the inscription and triangular gable with acroteria above it - is missing. The stele is made of white limestone. Its maximum height is 144 cm, width 85 cm and thickness 23 cm. The rear side is just roughly made even. At the front side, a moulded square inscription field (wide 55 cm, high 46 cm) attracts a particular attention. Of two pilasters that flanked the inscription field remains just a base of the left one, since they were destroyed simultaneously with the portrait field into which they had continued. Bas-relief representation of blacksmith's tools is depicted bellow the inscription field, in lowered and well-smoothed surface (57 cm high and 63 cm wide) at the bottom part of the stele, within a frame made of 7 cm wide plain beams. Representation of pliers is in the upper left corner, the one of anvil in the centre and, below it and little to the right, is a representation of hammer. The object depicted in the upper right corner is damaged, but, according to its shape and character of other depicted items, it may represent either a matrix (mould) or a lengthened piece of metal for being caught by pliers to be put on the anvil and then shaped by hammer.

The inscription is almost entirely preserved and readable. Text is written in seven lines occupying the inscription field in its entirety. Lettering is of monumental scriptura capitalis type in which some letters sometimes achieve form of scriptura quadrata. Heights of letters gradually diminish from 7 cm in the first line to 3 cm in the sixth line; the last (7th) line is emphasised by higher letters (7 cm). Evenly distributed letters are put closely together. Lapidaria either diminished or increased size of some letters in order to improve visual impression and to break monotony of text arrangement. Seventh line does not observe these patterns, so it seems as another, less apt stonemason carved it. Ligature was used only once. Punctuation marks are clearly visible only between words of the second line; they are not at all visible in other lines as they are worn out.

Restored inscription reads: *Clodia Tur[i filia] / Aeta sibi et Tito / Safinio Septumi filio / Rufo (et) Safinae Septul⁵mi filiae) Secundae, filis / suis, / viva fecit.*

Text gives only basic information on commemorator and deceased persons: while alive, *Clodia Aeta* set up this stele with portraits to herself and to her children - son *Titus Safinius Rufus* and daughter *Safinia Secunda*. The onomastic analysis shows that *Clodia Aeta* and her children were members of the native families with Roman citizenship. Name *Aeta* has particular significance for the Liburnian onomastic research because it has definitively resolved doubts about the feminine form of the native name attested in several Liburnian communities in masculine form *Aetor*.

This monument can be dated approximately to the Early Principate, and, more precisely, to mid 1st century or the second half of the 1st century AD.

The other stele used as cover of the Late Roman tomb 22 is made of white limestone. Its preserved dimensions testify for its monumental size (maximum preserved height is 140-142 cm, width 64 cm, thickness 20 cm.). Moulded inscription field is in the preserved lower part. Text is preserved in last four lines only, and letters are barely visible or just discernable (Fig. 7). Thus, the text reads:

[- - - - / - - -] NAE P̄CLI / [- .] SPV̄BLV̄S̄FILVS / [- - - -] / V F.

Heights of letters diminish from the first preserved line (5 cm) to the third line (3 cm); the last (4th) line is emphasised by 6 cm high letters. Final formula *v(ivus)* or *v(iva) f(ecit)* is the only part of the inscription that can be reliably restored.

The rear side is just roughly levelled, but the lateral sides are more carefully smoothed. Letter *M* is carved on the right lateral side, approximately in level with the third text line (Fig. 8). Since nothing is carved at the same height on the other lateral side, it is not plausible to interpret the letter *M* as a part of consecration formula *D(is) M(anibus)* the letters of which would have been carved on either sides of the monument: *D* on the left and *M* on the right. The presumption is that the letter *M* was either a workshop or stonemason's mark, alphabetic (or numeric, hypothetically).

The stele was probably a standard product bought in a specialised workshop or brought from some nearby quarry to Asseria where inscription was carved and the monument obtained its final form. Apart from the workshop or stonemason's mark carved on its lateral side, line distribution supports this hypothesis, too, because inscription occupies approximately top two thirds instead of the entire inscription field. Unfortunately, due to the poor preservation state of the stele, it is not possible to determine name of commissioner and commemorator who, while still alive, set up this family tombstone.

Due to the lack of relevant criteria, and solely according to analogies and occurrence of the *v(ivus) f(ecit)* formula, the stele can be just approximately dated in the Early Principate, and, more precisely, in the mid 1st or the second half of the 1st century AD.

